

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته: تفسیر و علوم قرآن

عنوان پایان نامه

راهکارهای ایجاد و تقویت باور به معاد از دیدگاه قرآن

استاد راهنما

حجت الاسلام والمسلمین دکتر غلامعلی عزیزی کیا

استاد مشاور

حجت الاسلام والمسلمین دکتر امیررضا اشرفی

دانش پژوه

سیدرحیم غضنفری

اسفند ۱۳۹۹

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه و اقتباس و...

از این پایان نامه برای مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام محفوظ

بوده، نقل مطالب با ذکر مأخذ بلا مانع است.

اهداء و تقديم

تقديم برساخت کبریایی ذوات مقدس اهل بیت (علیهم السلام) خصوصا
قطب عالم امکان حضرت ولی عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) و
تقديم به روح مطهر استاد فرزانه علامه مصباح یزدی (ره) و سردار بزرگ
اسلام شهید قاسم سلیمانی (ره)

تشکر و قدردانی

به مصداق « مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعِمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ »^۱ برخود واجب می‌دانم که از زحمات، صبر و حوصله و دقت نظر اساتید محترم راهنما و مشاور حجت الاسلام و المسلمین دکتر غلامعلی عزیزی‌کیا و حجت الاسلام و المسلمین دکتر امیررضا اشرفی کمال تشکر و قدردانی را داشته و توفیقات روزافزون ایشان را از درگاه الهی مسالت نمایم. لازم است که از استاد داور نیز که با نکته‌سنجی خود بر غنای این نوشتار افزودند نیز کمال تشکر را داشته باشم.

هم‌چنین از صمیم قلب مراتب قدردانی و حق‌شناسی خود را نسبت به همسر محترمه که در مدت این چند ماه در کمال محبت و فروتنی مقدمات لازم را فراهم آوردند ابراز می‌دارم.

۱ عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۴.

چکیده

قرآن کریم زمینه ایجاد باور به معاد را در بی باوران و تقویت این باور را در نوباوران و سست باوران فراهم آورده است. هدف این تحقیق یافتن راهکارهایی است که قرآن کریم برای ایجاد و تقویت باور به معاد ارائه کرده است. این راهکارها در پژوهش حاضر به روش تفسیر موضوعی مورد بررسی قرار گرفته و به این نتیجه رسیدیم که اولاً درباره ایجاد و تقویت معادباوری از قرآن کریم، سه دسته راهکار بینشی، گرایشی و رفتاری قابل استنباط است. مراد از راهکارهای بینشی، آگاهی‌هایی است که قرآن با ارائه آنها درصدد ایجاد باور به معاد یا تقویت آن در انسان‌هاست؛ راهکارهای گرایشی بیاناتی قرآنی است که از راه تحریک گرایش‌های مخاطبان، موجب ایجاد یا تقویت اعتقاد ایشان به معاد می‌گردد؛ راهکار رفتاری، توصیه به رفتارهایی است که بر ایجاد و تقویت باور به معاد تاثیرگذارند.

ثانیاً قرآن کریم گاه از طریق اقامه برهان و استدلال، گاه با بیان نمونه‌هایی از زنده شدن مردگان، گاه با بیان ضمنی تجرد روح انسان و گاه با معرفی مراحل مختلف جهان آخرت درصدد زمینه‌سازی برای ایجاد باور به معاد در مخاطبان است؛ و گاه با بیان برتر و پایدارتر بودن جهان آخرت، تاکید بر حتمی بودن معاد، درصدد برانگیختن میل و گرایش مخاطبان برای توجه به آخرت در ایشان است؛ از سوی دیگر قرآن کریم با امر به تفکر و تامل، شنیدن آیات الهی، به عنوان راهکارهای رفتاری، درصدد ایجاد معادباوری در مخاطبان است.

ثالثاً قرآن کریم از سویی با پاسخ به شبهات منکران معاد درصدد تقویت باور به معاد در مومنان برآمده است؛ و با ایجاد شوق به بهشت و بهشتیان و هشدار و ایجاد ترس از جهنم و جهنمیان در صدد تقویت میل و گرایش مخاطبان برای توجه به آخرت است؛ ذکر، تلاوت قرآن، و محاسبه اعمال، و دقت در انتخاب هم‌نشین راهکارهای رفتاری قرآن کریم برای تقویت باور به معاد است.

کلید واژه‌ها: قرآن کریم، باور به معاد، ایمان به معاد، راهکارهای قرآن، ایجاد، تقویت.

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات و مفاهیم.....	۵
۱-۱. کلیات.....	۳
۱-۱-۱. مسأله تحقیق.....	۱-۱-۱
۳.....	۳
۱-۱-۲. پیشینه تحقیق.....	۱-۱-۲
۳.....	۳
۱-۱-۳. پرسش های اصلی و فرعی تحقیق.....	۱-۱-۳
۵.....	۵
۱-۱-۴. ضرورت تحقیق.....	۱-۱-۴
۶.....	۶
۱-۱-۵. روش تحقیق.....	۱-۱-۵
۱-۲. مفاهیم.....	۷
۱-۲-۱. باور.....	۱-۲-۱
۸.....	۸
۱-۲-۲. ایمان.....	۱-۲-۲
۸.....	۸
۱-۲-۳. تشکیکی بودن ایمان.....	۱-۲-۳
۹.....	۹
۱-۲-۴. معاد.....	۱-۲-۴
۱۰.....	۱۰
۱-۲-۵. باور به معاد.....	۱-۲-۵
۱۱.....	۱۱
۱-۲-۶. تقویت.....	۱-۲-۶
۱۱.....	۱۱
۱-۲-۷. راهکار.....	۱-۲-۷
۱۲.....	۱۲
فصل دوم: راهکارهای ایجاد باور به معاد.....	۱۵

- ۲-۱. راهکارهای بینشی ایجاد معادباوری..... ۱۶
- ۲-۱-۱. ایجاد باور به معاد از طریق اثبات معاد با استفاده از روش استدلال و اقامه برهان..... ۱۶
- ۲-۱-۲. ایجاد باور به معاد از طریق آگاهی بخشی به نمونه های عینی از زنده شدن پس از مرگ ۲۴
- ۲-۱-۳. ایجاد باور به معاد از طریق آگاهی بخشی نسبت به تجرد روح در انسان ۳۳
- ۲-۱-۴. ایجاد باور به معاد از طریق آگاهی بخشی به مراحل مختلف جهان آخرت ۳۵
- ۲-۲. راهکارهای گرایشی ایجاد معادباوری از دیدگاه قرآن..... ۴۶
- ۲-۲-۱. ایجاد باور به معاد از طریق بیان برتری و پایداری جهان آخرت ۴۶
- ۲-۲-۲. ایجاد باور به معاد از طریق تأکید بر حتمی بودن معاد ۴۹
- ۲-۳. راهکارهای رفتاری ایجاد باور به معاد از دیدگاه قرآن..... ۵۱
- ۲-۳-۱. ایجاد باور به معاد از طریق تفکر و تأمل ۵۱
۱. تأمل در آثار رحمت الهی..... ۵۴
۲. تأمل و تفکر در منشأ وجود خود و پی بردن به قدرت بی مانند خداوند..... ۵۷
۳. تفکر در خلقت آسمانها و زمین..... ۶۱
۴. تفکر در سرنوشت تکذیب کنندگان..... ۶۴
- ۲-۳-۱. ایجاد باور به معاد از طریق شنیدن آیات الهی ۶۵
- فصل سوم: راهکارهای تقویت باور به معاد از دیدگاه قرآن..... ۶۹**
- ۳-۱. راهکارهای بینشی تقویت معادباوری..... ۷۱
- ۳-۱-۱. بالابردن ایمان انسان به معاد از طریق پاسخ دادن به شبهات معاد ۷۲
- ۳-۲. راهکارهای گرایشی تقویت معادباوری..... ۷۹
- ۳-۲-۲. تقویت ایمان از راه هشدار و ایجاد ترس از جهنم و جهنمیان ۸۹
- ۳-۲-۲-۱. عذاب شدید برای فراموش کنندگان روز قیامت ۹۰
- ۳-۲-۲-۲. انذار با بیان اوصاف جهنم..... ۹۱
- ۳-۲-۲-۳. انذار با بیان عذاب های آخرت ۹۴
- ۳-۳. راهکارهای رفتاری تقویت معادباوری از دیدگاه قرآن ۹۷

خاتمه..... ۱۱۳

نتیجه گیری..... ۱۱۵

پیشنهادهای..... ۱۱۷

فهرست منابع..... ۱۱۹

کتابها..... ۱۱۹

مقالات..... ۱۲۲

فصل اول:

کلیات و مفاهیم

۱-۱-۱. مسأله تحقیق

یکی از بنیادی‌ترین باورهای دینی «اعتقاد به معاد» است. ایمان و اعتقاد به وجود جهان آخرت، زنده شدن پس از مرگ و حیات دوباره، در سرلوحه برنامه های فرهنگی و تبلیغی پیامبران الهی قرار داشته است. تمامی راهنمایان آسمانی، انسان‌ها را به «باور معاد» فرا خوانده‌اند، به طوری که تبیین و تعمیق اعتقاد به معاد، به موازات اعتقاد به مبدا، فصل مشترک برنامه تمامی پیامبران توحیدی به ویژه پیامبر اکرم (ص) بوده است.^۱

اما در مقابل پیامبران الهی (علیهم السلام)، کسانی بوده‌اند که معاد را انکار می‌کردند.^۲ اینها به دلایل مختلف از جمله نداشتن بینش صحیح به مسأله معاد و یا پیروی از هواهای نفسانی با شنیدن اخبار غیبی معاد، شروع به انکار و حتی شبهه‌پراکنی می‌کردند.

اینک این سوال اساسی مطرح است که : راهکارهای ایجاد باور به معاد و تقویت آن از نگاه قرآن چیست؟ به عبارت دیگر قرآن برای ایجاد باور به معاد و تقویت این باور در بین افراد جامعه چه راهکارهایی را مورد توجه قرار داده است؟

این پرسش بر این امر مبتنی است که ایمان حقیقتی تشکیکی است که تقویت و کاستی می‌پذیرد؛^۳ و از طرفی، ایمان امری است که انسان به اختیار خود شرایط تحقق و تقویت یا ضعفش را فراهم می‌سازد؛^۴

راهکارهای ایجاد و تقویت ایمان را طبق یک تقسیم می‌توان به بینشی، گرایشی و رفتاری تقسیم کرد؛ مراد از راهکارهای بینشی، آگاهی‌هایی است که قرآن با ارائه آنها درصدد ایجاد باور به معاد یا تقویت آن در انسان‌هاست؛ و مراد از راهکارهای گرایشی و کنشی، اموری است که با تأثیر در امیال آدمی و یا توصیه به رفتاری از سوی او موجب ایجاد یا تقویت باور به معاد می‌شود.

۱-۱-۲. پیشینه تحقیق

بررسی آثاری که در این زمینه نگاشته شده نشان می‌دهد که به بحث راهکارهای ایجاد و تقویت باور به معاد از دیدگاه قرآن توجه چندانی صورت نگرفته و ابعاد این مسأله، به خوبی بررسی نشده است.

۱ رک: مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج ۴، ص ۵۲۹.

۲ رک: عبدالله جوادی آملی، تسنیم، جلد ۱۶ صفحه ۶۴۱.

۳ در ذیل عنوان مفاهیم، تشکیکی بودن ایمان را به طور روشن بیان خواهیم کرد.

۴ رک: محمدتقی مصباح، به سوی او، ص ۱۹۹.

تاکنون اثری به طور مستقل ابعاد این مساله را بررسی نکرده است؛ اما برخی آثار در لابلای مباحث خود به برخی ابعاد این بحث پرداخته‌اند؛ از جمله:

۱. راهکارهای نهادینه کردن معادباوری در جامعه معاصر، حسین شریفی، رساله علمی سطح

۳، حوزه علمیه، قم، ۱۳۹۲.

این تحقیق در چهارفصل تدوین شده و تنها در فصل ۳ از صفحه ۴۴ تا ۶۶ تنها به بیان سه راهکار آگاهی بخشی و اعطای بینش، ترغیب و ترهیب پرداخته است؛ این تحقیق اولاً اگرچه با استناد به قرآن کریم و روایات تدوین شده اما به روش تفسیر موضوعی به تبیین دیدگاه قرآن نپرداخته است؛ ثانیاً در صدد تفکیک بین راهکارهای ایجاد و تقویت باور به معاد نبوده است و ثالثاً جامع نیست و به بیان تمام راهکارها نپرداخته است؛ به عنوان مثال اشاره‌ای به راهکارهای رفتاری نکرده است.

۲. راهکارهای نهادینه کردن معاد باوری در قرآن کریم بر اساس دو تفسیر المیزان و المراغی، سیده فاطمه سیدی رمی، ارشد، دانشگاه مازندران، ۱۳۹۶.

متأسفانه به متن این پایان‌نامه دسترسی نداشتیم؛ اما با توجه به عنوان و براساس چکیده در سایت ایرانداک این تحقیق بر اساس دو تفسیر المیزان و المراغی نوشته شده و آیاتی را که دو مفسر ذیل آن نظری داشته بررسی کرده است درحالی‌که ما با روش تفسیر موضوعی به دنبال یافتن دیدگاه قرآن هستیم هرچند برای بهره‌مندی از دیدگاه صاحب‌نظران، مراجعه به تفاسیر نیز خواهیم داشت.

۱. فرایند شکل‌گیری باور دینی تقویت و تضعیف آن در قرآن، مرتضی مداحی، سطح ۳، حوزه

علمیه قم، ۱۳۹۳.

فصل آخر این اثر از بصفحه ۱۴۶ تا ۱۵۱ به‌طور اجمالی عوامل تقویت باورهای دینی را بیان کرده و بین باور به مبدا و باور به معاد تفکیک نکرده است. این عوامل قسمتی از راهکارهای رفتاری را شامل می‌گردد که در این تحقیق به بیان قسمتی از آنها خواهیم پرداخت.

۲. راه‌های پرورش ایمان در قرآن و سنت، ثریابرزگرنژاد، سازمان تبلیغات اسلامی، تهران،

۱۳۹۱.

این کتاب در فصل سوم از صفحه ۷۸ تا ۱۳۵ رفتارهایی را با عنوان راه‌های پرورش ایمان مطرح کرده، این موارد جزئی از راهکارهای رفتاری معاد باوری محسوب می‌شوند.

۳. عوامل تثبیت و تزلزل ایمان در عصر غیبت، سیدعبدالرسول امام، رساله سطح ۳، حوزه علمیه

قم، ۱۳۹۲.

این اثر عوامل تثبیت و تقویت ایمان را به دو عامل درونی و بیرونی تقسیم کرده و تبعیت از حکم عقل، معرفت به امام، تفکر و تأمل در آثار ایمان، ایجاد و تقویت محبت نسبت به خدا و اولیاء الهی را

عوامل درونی تثبیت دانسته و پیامبران وائمه، عمل صالح و جامعه اسلامی از جمله عوامل بیرونی تقویت ایمان معرفی کرده است. از طرفی عوامل تثبیت و تقویت ایمان عام‌تر از مساله تحقیق حاضر است؛ از طرف دیگر نویسنده کتاب برخی عوامل تقویت ایمان را مستند به آیات قرآن نکرده است؛ اما برخی از این موارد از جمله تفکر از راهکارهایی است که قرآن برای ایجاد معادباوری از آن استفاده کرده است.

۴. کتاب‌هایی که با عنوان «معاد در قرآن» نوشته شده‌اند؛ مانند:

الف) جعفر سبحانی، منشور جاوید (معاد)، موسسه سیدالشهدا (ع)، قم، پاییز ۱۳۶۹.

این کتاب در موضوع خود از بهترین کتابها به شمار می‌رود اما مستقلاً به عنوان مورد نظر ما نپرداخته است. با اینکه برخی عناوین این اثر جزئی از راهکارهای بینشی ایجاد و تقویت معادباوری محسوب می‌شوند اما مولف به این مطلب اشاره نکرده است.

ب) عبدالله جوادی آملی، معاد در قرآن، تحقیق: علی زمانی قمشه‌ای، اسراء، قم، ۱۳۸۸.

این کتاب نیز علی‌رغم جامعیت، به برخی از موضوعات که راهکار بینشی و گرایشی ایجاد و تقویت معادباوری محسوب می‌شوند پرداخته اما به طور مستقل به موضوع بحث ما نپرداخته است.

۳-۱-۱. پرسش‌های اصلی و فرعی تحقیق

پرسش اصلی (ناظر به عنوان)

قرآن کریم برای ایجاد باور به معاد و تقویت آن از چه راهکارهایی بهره برده است؟

پرسش‌های فرعی (ناظر به ابعاد و زوایای پرسش اصلی)

۱. راهکارهای بینشی قرآن برای ایجاد باور به معاد چیست؟
۲. راهکارهای گرایشی قرآن برای ایجاد باور به معاد چیست؟
۳. راهکارهای رفتاری قرآن برای ایجاد باور به معاد چیست؟
۴. راهکارهای بینشی قرآن برای تقویت باور به معاد چیست؟
۵. راهکارهای گرایشی قرآن برای تقویت باور به معاد چیست؟
۶. راهکارهای رفتاری قرآن برای تقویت باور به معاد چیست؟

۴-۱-۱. ضرورت تحقیق

یافتن پاسخ سوال مذکور و تلاش در راه پیدا کردن راهکارهایی برای ایجاد اعتقاد به زندگی اخروی و تقویت آن از منظر قرآن، در واقع، تلاش برای پایداری ارزش ها و حاکمیت فرمانهای آسمانی و در نهایت، تلاش برای برپایی تمدن اسلامی است.

برای بیان ضرورت این پژوهش می توان به امور زیر اشاره کرد:

۱. ضرورت مراجعه به معارف قرآن کریم: قرآن تنها کتابی است که از جهت لفظ و محتوا به خالق انسان و جهان انتساب دارد. بالاترین و مهمترین متنی است که به صورت معصوم درجهان امروز باقی مانده است. و به عنوان نسخه شفابخشی است که به فرموده امیرالمومنین(ع) دوی دردهای^۱ بشریت را درخودجای داده است. منتهی ضرورت دارد پژوهشگرانی، با تلاش و کوشش سعی در به نطق آوردن قرآن^۲ نمایند یعنی با جمع و تحلیل آیات مرتبط به یک موضوع، با روش تفسیر موضوعی، دیدگاه قرآن را نسبت به آن موضوع اخذ کنند. تا بهره گیری از معارف عمیق قرآنی آسانتر گردد. با توجه به کثرت آیات مرتبط با معاد، یکی از موضوعاتی که ضرورت به دست آوردن دیدگاه قرآن در مورد آن احساس می شود موضوع این تحقیق است.

۲. ضرورت معنابخشی به زندگی: به دست آوردن راهکارهایی برای ایجاد یا تقویت اعتقاد به معاد، کوششی علمی در جهت معنابخشی به حیات و هدفمندسازی زندگی انسان است؛ جهت زمینه سازی برای گسترش معادباوری در آحاد جامعه، لازم است راهکارهایی که قرآن در این باره دارد را بیان و تحلیل کنیم تا سرمشقی برای ایجاد و تقویت این باور در افراد قرار گیرد.

۳. علوم انسانی غیر اسلامی پیش فرض خود در باب انسان را بر اساس بعد مادی قرار داده و ابعاد مختلف زندگی او را با همین معیار بررسی می کنند. طبیعی است که با پذیرش معاد، انسان می پذیرد که افزون بر بعد مادی باید بعد دیگری هم داشته باشد تا هم امکان حیات مجدد فراهم آید و هم تصور درستی از حیات جاوید شکل گیرد. بدین ترتیب پذیرش معاد و بعد غیرمادی آدمی یا روح، تحول اساسی در برخی ابعاد علوم انسانی به ویژه در علوم تربیتی، فلسفه اخلاق، روان شناسی پدید خواهد آورد. هم چنین در جامعه شناسی، اقتصاد و مدیریت اثرگذار است.

۱ ذلک القرآن فاستنطقوه و لن ینطق ولكن اخبرکم عنه الا ان فیه علم مآیاتی و الحدیث عن الماضی و دواء دائکم.(نهج البلاغه، خطبه ۱۵۸).

۲ همان.

۴. نیازمندی جامعه: هر زمان که جامعه در آستانه تحول عظیم فرهنگی و اجتماعی قرار داشته و مومنان باید رسالت فردی و اجتماعی سنگینی را به عهده می گرفتند، در چنین شرایطی تبلیغ و ترویج اعتقاد به قیامت و زندگی اخروی از شدت و گستردگی بیشتری برخوردار شده است، زیرا تشریح ناپایدار بودن زندگی دنیوی و گذرا بودن لذات و سختی های مادی و تاکید بر پایداری حیات اخروی و مواهب آن، زمینه را برای پذیرش مسوولیت های خطیر دینی و تلاش در راستای تحقق آرمان های الهی فراهم می آورده است. تجربیات تاریخی نیز گواه این مدعاست که هر زمان اعتقاد و باور به قیامت در تار و پود جامعه تنیده شد و مردم آگاهانه و صادقانه به این باور دینی ایمان آوردند، دستاوردهای مهم در زندگی فردی و اجتماعی آنان به وجود آمد، و هر زمان که این باور تضعیف شد، آسیب پذیری فردی و جمعی نیز افزایش یافت. برای نمونه، تجلی ارزشمند و ماندگار اعتقاد به معاد را در دوران معاصر می توان در مبارزات پیروزی انقلاب اسلامی و مجاهدات هشت سال دفاع مقدس به خوبی مشاهده کرد که تمامی این دستاوردها در پرتو اعتقاد عمیق و خالصانه به مبداء و معاد قابل تفسیر و توجیه است. از این رو تلاش برای ارائه راهکارهایی برای ایجاد این باور در افراد به ویژه نوجوانان و تعمیق و تقویت آن، ضرورت امروز و هر روز انسان به شمار می آید.

۵. اهتمام فوق العاده قرآن در تبیین امر معاد ضرورت توجه دائمی به آن را میطلبد علاوه بر اینکه اعتقاد به معاد هم هدف رسالت الهی است و هم زمینه اجرای فرمانهای پیامبران را تضمین می کند.

۶. با توجه به این که تاکنون هیچ منبعی به تمام ابعاد مساله تحقیق از نگاه قرآن به روش تفسیر موضوعی نپرداخته بلکه در مجموع منابعی که در پیشینه بیان شد نیز پاسخ این مساله نیامده است، ضرورت بررسی آن روشن می شود.

۱-۱-۵. روش تحقیق

این تحقیق به دلیل اینکه به کشف راهکارهای ایجاد و تقویت باور به معاد از دیدگاه قرآن و توصیف، تشریح و تحلیل آن راهکارها می پردازد، تحقیقی "توصیفی" و "تحلیلی" محسوب می شود. نیز روش گردآوری اطلاعات و مطالعه و فیش برداری منابع، به صورت "کتابخانه ای" و با استفاده از اطلاعات قبلی ثبت شده در منابع نوشتاری است. مفاهیم

برای فهم معنای ترکیب باور به معاد، باید دو واژه باور و معاد را در لغت، اصطلاح و کاربردهای قرآنی بررسی کرد. بنابراین ابتدا به بررسی هر یک از این مفاهیم می‌پردازیم و در جمع‌بندی مفهوم ترکیبی باور به معاد را بیان خواهیم کرد.

۱-۲-۱. باور

مراد از باور به معاد در این پایان‌نامه همان ایمان به معاد است که در قرآن از آن در کنار ایمان به خدا یاد شده است؛^۱ «يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ»^۲؛ لذا برای بیان مراد از باور در اینجا به بیان معنای لغوی و اصطلاحی ایمان می‌پردازیم.

۱-۲-۲. ایمان

ایمان در لغت مصدر آمن يؤمن از باب افعال در لغت به معنای تصدیق کردن^۳ و اعتماد پیدا کردن و اعتقاد یعنی دل‌بستن و دل در گرو امری داشتن^۴ است. سر اطلاق ایمان به عقیده، آن است که مومن، اعتقاد خود را از ریب، اضطراب و شک که آفت اعتقاد است، می‌رهاند و آن را ایمن می‌سازد؛ از این رو رسوخ و استقرار عقیده در قلب را «ایمان» گویند.^۵

و در اصطلاح دینی ایمان را به تصدیق قلبی،^۶ جای‌گیری اعتقاد در قلب^۷ و گره خوردن دل با دین، به‌طوریکه رفتارهای بدنی بر آن مترتب گردد؛^۸ تعریف کرده‌اند. و نیز گفته‌اند ایمان یک حالت قلبی و روانی است که لازمه آن این است که انسان به لوازم آن ملتزم شود؛^۹ به عبارت دیگر ایمان امری است است اختیاری و چیزی بیش از «علم» که مقدمه ایمان است و گاهی بدون اختیار نیز ممکن است پیدا شود. این امر اختیاری عبارت است از این که انسان در قلب خود حالتی را ایجاد کند که تصمیم

۱ توبه، ۲۹ و ۴۴؛ مجادله، ۲۲؛ نساء، ۳۸.

۲ آل عمران، ۱۱۴: آنان که به خدا و روز قیامت ایمان دارند.

۳ خلیل بن احمد فراهیدی، کتاب العین، ج ۸، ص: ۳۸۹. محمد بن احمد ازهری، تهذیب اللغة، ج ۱۵، ص: ۳۶۹.

۴ اعْتَقَدْتُ كَذَا: عَقَدْتُ عَلَيْهِ الْقَلْبَ وَ الضَّمِيرَ. احمد بن محمد فیومی، المصباح المنیر، ج ۲، ص ۴۲۱.

۵ عبدالله، جوادی آملی، تفسیر تسنیم، ج ۲، ص ۱۵۶.

۶ جعفر سبحانی، معادشناسی، ص ۱۶۷.

۷ ایمان تمکن الاعتقاد فی القلب مأخوذ من الأمن كأن المؤمن يعطى لما أمن به الأمن من الريب و الشك و هو آفة الاعتقاد و الإيمان كما مر معنى ذو مراتب، إذ الإذعان ربما يتعلق بالشئ نفسه فيترتب عليه أثره فقط و ربما يشند بعض الاشتداد فيتعلق ببعض لوازمه و ربما يتعلق بجميع لوازمه فيستنتج منه أن للمؤمنين طبقات على حسب طبقات الإيمان.

سید محمدحسین طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۴۵.

۸ سید محمدحسین طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۶، ص ۳۱۴.

۹ مصباح یزدی، محمدتقی، کاوش‌ها و چالش‌ها- ج ۲ ص ۱۸۲.

بگیرد به «لوازم علم» خود و آنچه می‌داند، عمل کند. اگر علم دارد ولی تصمیم گرفته که هرگز به لوازمش عمل نکند، این ایمان نیست. کسی که می‌گوید، من یقین دارم پیامبر اسلام واقعاً پیامبر الهی بوده و راست گفته است، اما تصمیم دارم به هیچ یک از دستوراتش عمل نکنم؛ چنین کسی ایمان ندارد، فقط علم است. ایمان آن حالتی است که لازمه اش تصمیم به عمل است.^۱

براساس این تعریف جایگاه ایمان قلب آدمی است؛ آنکه به زبان ایمان می‌آورد ولی در قلب اعتقادی ندارد، مومن نیست یعنی ایمان ظاهری و زبانی مقبول نیست. عمل جزء ایمان نیست، بلکه حلقه مکمل آن است.^۲

۳-۲-۱. تشکیکی بودن ایمان

ایمان به معنای اعتقاد یک امر تشکیک‌پذیر است.^۳ تشکیکی بودن به معنای ذومراتب بودن ایمان است و مراتب و درجاتی دارد که درجات عالی آن برای اهل تقوا و یقین حاصل می‌شود.^۴

در آیات متعددی مشتقات فعل «زَادَ يَزِيدُ» به همراه واژه ایمان به کار رفته است از جمع شدن این مفهوم چنین برداشت می‌شود که ایمان خود قابلیت تشدید و زیاد شدن دارد و اتفاقاً به همین دلیل، نقصان‌پذیر هم می‌باشد.^۵ یکی از آیاتی که به بحث ازدیاد ایمان می‌پردازد، آیه دوم سوره انفال است؛ «وَ إِذَا تَلَّيْتُمْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ»^۶

جمله «زَادَتْهُمْ إِيمَانًا» یعنی ایمانشان شدیدتر شده و رو به کمال می‌گذارد. این جمله به زیاد شدن ایمان از جهت کیفیت، اشاره دارد.^۷

هم‌چنین همراه شدن دو صیغه فعل «آمن» در آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ»^۸ و درخواست ایمان آوردن از کسانی که با عنوان ایمان آورندگان مورد خطاب قرار می‌گیرند، حاکی از وجود مراتب یا گونه‌های مختلف ایمان و امکان طیف‌بندی درجات ایمانی است.^۱

۱ مصباح یزدی، محمدتقی، کاوش‌ها و چالش‌ها- ج ۲ ص ۱۹۱.

۲ ر.ک: سیدمجتبی رضوی طوسی، ایمان در قرآن کریم، مفهوم و گونه‌ها، ص ۳۵۰.

۳ جعفر سبحانی، معادشناسی، ص ۱۷۳.

۴ محمدتقی مصباح، جستاری در ایمان و یقین، معرفت، س ۲۶، ش ۹، آذر ۱۳۹۶، ص ۵-۱۲.

۵ سیدمجتبی رضوی طوسی، ایمان در قرآن کریم، مفهوم و گونه‌ها، ص ۲۴۹.

۶ انفال، ۲: چون آیات الهی بر آنان (مؤمنان) خوانده شود، ایمانشان را می‌افزاید و بر پروردگار خود توکل می‌کنند.

۷ سید محمدحسین طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۹، ص: ۱۲.

۸ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ الْكِتَابِ الَّذِي نَزَّلَ عَلَىٰ رَسُولِهِ وَ الْكِتَابِ الَّذِي أَنزَلَ مِن قَبْلُ وَ مَنْ يَكْفُرْ بِاللَّهِ وَ مَلَائِكَتِهِ وَ كُتُبِهِ وَ رَسُولِهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا (نساء، ۱۳۶). پس باید متوجه بود که خطاب ایمانی در قرآن کریم به معنی ایمان و مومن حقیقی و موردنظر قرآن کریم نیست.